

למעמדה המדיני של יהודה לאחר כיבוש לכיש בידי סנחריב

מ א ת
מ ש ה א י ל ת

הכתובת על מסע סנחריב לארץ־ישראל בשנת 701 לפנה"ס מסתיימת בתיאור כניעתה של ארץ יהודה לפני צבאות אשור. לפי תיאור זה נסתיים בכך המסע כולו. אבל תיאור כניעתו של חזקיהו שונה מתיאורי כניעתם של שליטי הארצות האחרות. בעוד שאלה מביאים את מסיחם ומנחותיהם לסנחריב במו ידיהם, בין בשעת מסעו ובין בעת שבתו בנינוה, הרי חזקיהו

1. לאקנביל, עמ' 32, טור 111, שורות 18—49. בצדק ראה סנחריב בחזקיהו ובממלכתו את מוקד המרד נגד החיגמוניה האשורית בדרומה של ארץ־ישראל. בכתובות שבהן מתאר סנחריב את מסעו השלישי הוא מזכיר תמיד את הכנעת צידון ויהודה (לאקנביל, עמ' 77, שורות 17—21; עמ' 86, שורות 14—15). באחת מכתובות אלה — כתובת־הפר (Bull Inscription), עמ' 77, שורה 21 — הוא אף מכנה את חזקיהו *Šepu bēru*, כינוי שאינו מחזור כל צורתו, אף־כי ברור, כי הוא מציין כוח ועוצמה וכי יש בו משום הודאה בעוצמתו הצבאית והמדינית של מלך יהודה ובקשי המאבק שניהל עמו סנחריב.

נוסף על הקיצורים המקובלים משמשים במאמר זה קיצורים אלה :

B. Borger, *Die Inschriften Asarhaddons König von Assyrien*, *AfO*, =
Beiheft 9, 1956

H. Winkler, *Die Keilschrifttexte Sargons*, I, Leipzig 1888 = וינקלר

D. D. Luckenbill, *The Annals of Sennaherib*, II, Chicago 1924 = לאקנביל

P. Rost, *Die Keilschrifttexte Tiglat-Pileasers III*, Leipzig 1893 = רוסט

M. Streck, *Assurbanipal*, Leipzig 1916 = שטרק

תדמור = ת. תדמור, מסעות המלחמה האשוריים לפלשת, היסטוריה צבאית של ארץ־
ישראל בימי המקרא, הוצאת מערכות, תשכ"ד.

HWb = W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden 1959—
1967

KS = A. Alt, *Kleine Schriften*, I—III, München 1959

RCAE = L. Waterman, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire*,
I—IV, Michigan 1930

Šanda = A. Šanda, *Die Bücher der Könige*, I—II, Münster i.W. 1912

למעמדה המדיני של יהודה לאחר כיבוש לכיש בידי סנחריב

תוא המלך היחיד המעלה מס באמצעות שליחים, בתום המסע. בהגיעם לנינוזה הכיעו שליחי חוקיהו את הכרת מלכם בשלטון אשור והבטיחו את נאמנותו:

כל מיני אוצרות כבדים, את בנותיו, נשות ארמונו, זמריו וזמרותיו, אחרי אל גינווה עיר מלכותי ציוויתי לשלוח. למען העלאת מנתה והבעת הכנעה (מילולית: עשיית עבדות) הוא (חוקיהו) שלח את שליחיו.

שתי סיבות למעמד מיוחד זה של מלך נכנע:

א. אחרי קרב אלחקה² אמנם עלה בידי סנחריב למנוע ממצרים להתערב בענייניה של קידמת-אסיה, כמתואר באנאלים, אך כבר לא היה בכוחו להגשים את כל תכניותיו, כגון כיבוש ירושלים והכנעתה השלמה של יהודה (מל"ב יח, כח—לה = יש' לו, יג—כ). בסיפור הנבואי על מסע סנחריב לארץ יהודה נזכר קרב אלחקה רק באקראי, בלי שיוזכרו מהלכיו ותוצאותיו (מל"ב יט, ט = יש' לו, ט). לפי סיפור זה היה הקרב עם המצרים פועלו האחרון של סנחריב בארץ יהודה, שהרי בקטע שאחרי התיבות "לאמור הנה יצא להלחם אתך" אין כל זכר לצבא אשור או לסנחריב, פרט למשפט על נסיגתו הפתאומית מארץ-ישראל (מל"ב יט, לה = יש' לו, לו), משפט שאינו אלא בחינת התגשמות דברי-הנבואה שקדמו לו. אף-על-פי שהסיפור הנבואי הוא אגדה שצמחה בעקבות הצלחתה המפתיעה של ירושלים³, הרי אין ספק,

2. אלחקה והה עם תל א-שלאף שמצפון ליבנה ולנחל שורק; ראה: ב. מור, ידיעות, כד, תש"ד, עמ' 15. היה מי שזיהה אותה עם ח'ירבת אל-מוקנע שבנחל שורק (W. F. Albright, *BASOR*, 15, 1924, p. 8). אבל בינתיים זוהה תל זה עם עקרון (י. נוה, ידיעות, כא, תשי"ז, עמ' 193 ואילך).

3. גם במצרים נפוצו אגדות על מפלתו המופלאה של סנחריב בגבול מצרים (הירור-דוטוס, ב, 141). על הסיפור הנבואי ועל האגדה שמביא הירודוטוס מעיר פרוס' מור, בצדק, את הדברים האלה: "עצם העוכדה שנסוגתו הפתאומית של סנחריב מגבולות מצרים ויהודה עוררה פליאה בעיני בני הדור איגנה מוטלת בספק, ולא בכדי לבש מאורע זה דמות אגדית בדמיון היהודים והמצרים, והדיו הגיעו עד לדורות רחוקים"; ראה: ב. מור, מסע סנחריב לארץ יהודה, היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בימי המקרא, עמ' 294. עצם הזכרתו של הרחקה (מל"ב יט, ט = יש' לו, ט) היא אנאכרוניזם, מאחר שרק בשנת 690/89 התחיל למלוך; בשנת 701 היה ילד בן 9 בלבד. אולי ברייט ואחרים הסיקו מכך, שסנחריב ערך שני מסעות לארץ-ישראל: האחד בשנת 701 והשני בשנים 689—681 (וראה: J. Bright, *BASOR*, 130, 1953, pp. 8-11; Albright, *BASOR*, 130, 1953, pp. 8-11; J. Bright, *A History of Israel*, London 1960, pp. 282-287), אבל דעה זו נדחתה, בצדק,

כי הפרטים הכרונולוגיים והגיאוגרפיים שבו מושתתים על ידיעה קרובה של פרטי המאורעות והמקומות, וכי הם עדיפים על התיאור באנאלים, שאין בו סדר כרונולוגי או גיאוגרפי¹. שהרי כיצד ייתכן, שמלך אשדוד הביע את נאמנותו למלך אשור בפניקיה, יחד עם מלכי הפניקים ומלכי עבר־הירדן המזרחי (לאקנביל, עמ' 30, טור ו, שורות 50—58), לפני קרב אלתקה (שם, עמ' 31, טור ו, שורה 79, עד טור ו, שורה 6), שאין הצבא המצרי יכול להגיע אליה בלי לעבור בתחומה של ממלכת אשדוד? או כיצד ייתכן, שסנחריב הכניע את צדקא, מלכה המורד של אשקלון, הגלה אותו לאשור, יחד עם בני משפחתו, והמליך תחתיו את שַׁרְלָדָר בן רַבְבַּת, "מלכם הקודם" (שם, עמ' 30, טור ו, שורות 60—68), בלי שקודם־לכן נפלו הערים שמצפון לאשקלון — יפו, בני־ברק, בית־דגון ואזור? והנה, לפי תיאור האנאלים נפלו ערים אלה רק אחרי שנכנע צדקא (שם, שם, שורות 68—72), וברור אפוא, שתיאור זה אינו תואם את המציאות הגיאוגרפית. הערים הנזכרות שוכנות בציר ההתקדמות מפניקיה לאשקלון, ונפילתן מן ההכרח קדמה לכניעתו של צדקא. תמוה עוד יותר הוא תיאור גורלו של פאדי, מלך עקרון, אחרי כניעת העיר. סנחריב מספר, כי אחרי כיבוש עקרון התזיר את השלטון לידי פאדי, שהיה אסור בידי חזקיהו בירושלים (שם, עמ' 32, טור ו, שורות 6—17). אך הרי חזקיהו נכנע רק בסוף המסע, ובשעת כיבושה של עקרון היה פאדי עדיין אסור בירושלים.

לפי הסיפור הנבואי התחולל קרב אלתקה בסוף מסע סנחריב, ועלינו להניח אפוא, כי שיקולים איסטרטגיים וטאקטיים הניעו את סנחריב לפנות מעריה הכבושות של פלשת הצפונית לדרום־מזרח, ליהודה, לכבוש את לכיש ולהקים בה את מטהו. מלכיש שלח את רבשקה בראש חלק מצבאו כדי לשים מצור על ירושלים (מל"ב יט, יז ואילך = יש' לו, ב ואילך), ואילו הצבא שנשאר אתו עסק בכיבושן של ערי יהודה שעדיין התגוננו, כגון לבנה².

עלידי אחרים. סיכום הדעות על המקורות ועל מהלך המסע האשורי ותוצאותיו, בצירוף ביבליוגראפיה, ראה: B. S. Childs, *Isaia and the Assyrian Crisis*, London 1967, pp. 11—18

4. תדמור מעיר (עמ' 277), כי לכתובת זו מבנה ספרותי. וכי אין בה הקפדה על סדר כרונולוגי מדויק.

5. בעניין זיהויה של לבנה עדיין חלוקות הדעות. לאחרונה הוצע לזהותה עם תל אל־ג'ודייה; ראה: ז. קלאי. נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 319—320.

למעמדה המדיני של יהודה לאחר כיבוש לכיש בידי סנחריב

(מל"ב יט, ח = יש' לו, ת). באותו הזמן עדיין עמד צדקא במרדו, ואין להניח, שהיה סיפק בידי מתנת, מלך אשדוד, להיכנע לפני סנחריב. מצב זה איפשר לשבתכא הכושי, מלך מצרים, להגיע לאלתקה, השוכנת מצפון לשתי ערים אלה⁶. עם מפלת הצבא המצרי ליד אלתקה ונסיגתו מארץ־ישראל נכנעה אשקלון⁷. עתה הכריז מתנת על נאמנותו לסנחריב, והלה יכול היה להסדיר את העניינים בפלשת בהתאם לאינטרסים של אשור. אך מפאת התלשת צבא אשור במסע הארוך והמפרך, או מסיבות שאינן ידועות לנו, לא היה עוד בכוחו של סנחריב לחדש את המצור על ירושלים ולהכריח את חזקיהו להיכנע ללא תנאי, כדרישתו הראשונה (מל"ב יח, כח—לה = יש' לו, יג—כ), ולכן המשיך עם עיקר צבאו צפונה, בדרך לאשור, ואת הסדרת היחסים עם חזקיהו הפקיד בידי רבשקה. האיגרת שקיבל חזקיהו אחרי קרב אלתקה (מל"ב יט, טב—יג = יש' לו, טב—יג) נשלחה על־ידי רבשקה מלכיש. המשפט "וישב וישלח מלאכים אל חזקיהו לאמר" אינו מוסב על סנחריב, כסברת החוקרים, אלא על רבשקה, לאחר שובו מלבנה ללכיש, כשם שהתיבה "וישב" שבפסוק ח' מוסבת על שיבתו של רבשקה מירושלים ללכיש. לפיכך מותר להניח, כי את המשא־ומתן עם חזקיהו ניהל רבשקה, בשבתו בלכיש. נוסח האיגרת, שהוא מתון בהרבה מן הנאום הרברכני שנשא רבשקה לפני קרב אלתקה (מל"ב יח, יט—כה = יש' לו, ד—כ), מעיד על שינוי הנסיבות הצבאיות לרעת האשורים. הפעם הפנייה היא אל "מלך יהודה", תואר שנעדר כליל מן הנאום. יתר־על־כך, אין עוד באיגרת תביעה לכניעת ירושלים ללא תנאי ויציאת תושביה לגלות. תגובת חזקיהו על האיגרת שונה אפוא מחגובתו על הנאום⁸, שעליו הגיב במנהגי אבל⁹.

ארץ יהודה היתה חרבה, ולא היתה לחזקיהו ברירה אלא לבקש הסדר עם האשורים, ובלבד שיישמרו שלטונו וממלכתו, מה־גם שבשלביה האחרונים

6. ענה אינה נזכרת, לא בין הממלכות שנציגיהן באו לפיניקיה כדי להביע את נאמנותם למלך אשור ולא בין אלה שנלחמו בו. ייתכן, שכבר בראשית מסעו של סנחריב היתה העיר בידי הצבא הנובי. והשווה: תדמור, עמ' 284, הערה 46.

7. על נפילתה של אשקלון ללא קרב בתיאור האנאלים ראה: תדמור, עמ' 277;

Sanda, II, p. 247

Sanda, II, p. 274 .8

9. על מנהגים דומים במיסופוטמיה ראה: W. Schranks, *Babylonische Sühnr-* ten, Leipzig 1908, p. 60, n. 1; pp. 69-71

ירושלים וממלכת יהודה ניצלו, אולם רב היה המחיר שיהודה נאלצה לשלם כדי לקיים שלטון ריבוני, ולו מוגבל. נקרעו ממנה שטחים רבים ופוריים, והמס ששלח תזקיקו לניווה היה כבד מאוד: אנשי־חצר ומיטב אוצרותיו בחפציהן, מתכות וכלי־נשק¹³. לדעתנו גם נאלץ להשלים עם העובדה, כי בעיר לכיש הופקדו נציב וחיל־מצב אשוריים. השערתנו זו מבוססת על הזכרתה האפשרית באחת התעודות בארכיון המלכותי בניווה ועל גהלים דומים שהנהיגו האשורים בממלכות ואסאליות אחרות. משום היוק להשערתנו אפשר למצוא בדמיון שבין הסיפור על ימי שלטונו של מנשה (דה"ב לג, יא—יד) לבין המסופר בכתובות תאשוריות על השלטון האשורי במצרים ובדמיון שבין התפתחותו של בית־המלוכה בסאס תחת שלטון אשור לבין זו של בית־המלוכה ביהודה. נימוקים אחרים, המבוססים על הממצא הארכיאולוגי בתפירות לכיש, הביאו את פרופ' י. אהרוני לאותה המסקנה (ראה מחקרו בחוברת זו, עמ' 80 ואילך).

א. תעודה מס' 218 מן הארכיון המלכותי בניווה

מכתב זה נשלח על־ידי פקיד אשורי אל אחד ממלכי שושלת סרגון. מאחר שכותב המכתב אינו ידוע, אין אפשרות לקבוע את זמן המכתב, ורק ניתן לשער, שנכתב אחרי שנת 701¹⁴. לאחר הפגייה המקובלת נאמר: "הפלשתים של אדוני המלך יצרו יחידת־צבא¹⁵ ונמסרו לידי. עתה הם לפני. הם ניצבים בעיר לכיש (?) (*al-lu-qa-še*)... העיר ארבל¹⁶... " (שורות 4—10). אף־על־פי ששם המקום כתוב בכתיב בלתי־רגיל, נוטה ווטרמן לזהות את לקש עם לכיש שבארץ יהודה¹⁷. עיר בשם לקש אינה ידועה משום מקור אחר, אך ייתכן, טוען ווטרמן, שאחרי שנת 701 הציבו האשורים יחידה פלשתית

13. רשימה מלאה של המס מובאת במנסרת ראסאם של האנאלים, שנתחברה אחרי המסע השלישי; ראה: לאקנביל, עמ' 60.

14. התעודה פורסמה ב־*RCAE*, I, p. 148; וראה דיון בתעודה: שם, III, עמ' 89.

15. *kišru*; תיבה זו משמשת לציון צבא־הקבע האשורי או אחת מיחידותיו; ראה: W. Manitus, *Das stehende Heer der Assyrer*, *ZA*, XXIV, 1910, pp. 115—141, 185—224; *HWb*, p. 489.

16. בשיחה אתי העלה פרופ' י. אהרוני את ההשערה, שהכוונה לבית אראבל שבעבר־היורדן המזרחי (הו' י. יד); ראה: אנציקלופדיה מקראית, ב, טור 68.

17. בכתובת שליד התבליט המתאר את כיבוש לכיש כתוב *la-ki-su*; במכתבי אל־

בלכיש, שהרי מדיניות האשורים בדרכה של ארץ-ישראל, שמגמתה היתה לפייס את ממלכות הפלשתים על חשבונה של יהודה, הבטיחה את נאמנותה של יחידת פלשתים. משום חיווק לדעה זו אפשר למצוא בעובדה, כי לעתים שיבשו הסופרים האשוריים את הכתיב של שמות מקומות בפרובינציות מרוחקות.

ב. חיל-מצב אשורי בארץ ואסאלית

אין להתפלא על העובדה, כי בכתובות הממלכתיות האשוריות אין זכר לחיל-מצב אשורי שחנה ביהודה אחרי שנת 701. דואליזם זה בשלטון, היינו, מלך ואסאלי בהשגחת חיל-מצב אשורי שהופקד באחת מעריו, ידוע גם מארצות אחרות. אבל רק במקרה אחד — שעבוד מצרים בידי אסרחדון בשנת 671 — מונות הכתובות האשוריות גם פרט זה ביחסים שבין אשור למצרים הכבושה (וראה להלן). לעומת זאת אפשר ללמוד על דואליזם שלטוני בממלכות ואסאליות מתוך כתובות ממלכתיות מאוחרות יותר, או מתוך תעודות-מינהל. אלט, שניתח את התעודות האשוריות על אשדוד, הגיע לידי המסקנה, כי ליד מלוכה מקומית היתה בה נציבות משנת 712 ואילך.¹⁸ לדעת סגס היה בימי סרגון¹⁹ ממשל דומה גם בממלכת קוה. תדמור הסיק ממקרים אלה, ששיטת-ממשל זו היתה נהוגה במיוחד באזורי-גבול רגישים.²⁰ נסקור עתה דוגמאות נוספות של שיטה זו, כדי לעמוד על תפוצתה.

ממלכת צור

מאז שנת 738²¹, במשך מאה שנה, בקירוב, היה מלך צור ואסאל של אשור. עובדה זו נזכרת במרבית הכתובות הממלכתיות מתקופה זו, אך באף אחת

F. M. T. : עמארנה הכתיב הוא *la-ki-ša* או *la-ki-si*. על זיהוי לקש עם לכיש ראה גם :
de Liagre Böhl, *Das Zeitalter der Sargoniden, Opera Minora*, Groningen
1951, p. 391

A. Alt, *Die territorialgeschichtliche Bedeutung von Sancheribs Eingriff*. 18
H. Tadmor, : על תאריך המאורע הזה ראה :
JCS, XII, 1958, pp. 79 ff.

H. W. F. Saggs, *Iraq*, XX, 1958, pp. 205–206. 19

20. תדמור, עמ' 275.

21. רוסט, עמ' 26, שורה 151. על זמנו של מאורע זה ראה : ת. תדמור, עזריהו מלך-יהודה בכתובות אשור, בימי בית ראשון, ירושלים תשכ"ב, עמ' 172–179.

מהן לא נזכר פיקוח של נציב אשורי על מלך צור. אבל בחוזה (כנראה משנת 677/6) בין אסרהדון ובין בעל, מלך צור²², נאמר במפורש: "[...] הנציב²³ ; שמינתי עליך... [של]ך זקני ארצך במועצה...". (אחור, שורות 6—7); [...] את דבר] פיו בל תשמע בלי [הנציב (?)]. וגם איגרת שאני שולח לך בלי הנציב אל תפתח, ואם הנציב אינו קרוב — תכה לו, אתה תפתח (כאשר יבוא)" (שורות 12—14). בהמשך הדברים נזכרות בעיות כלכליות הנוגעות בשתי הארצות. בין היתר מתיר החוזה לאניזתיו של בעל לעגון בכל גמלי מלך אשור, ובפרט בעכו, בדור ובגמלי פלשת. כן מותר לאנשיו לנוע בכל הדרכים שלאורך חוף הים, ובמיוחד "בגבל, בלבנון ובערים שבהרים" (שורות 12—18). מאחר שהנציב התערב בעניינים שונים ומגוונים, יש להניח, שהקים את מטהו בקירבת מקום-מושביו של מלך צור. מכל-מקום, מתעודות אחרות עולה, כי בממלכת צור חנה חיל-מצב אשורי. לפי תעודה מס' 175 מאוסף הארפר היה בצידון חיל-מצב אשורי בימי סרגון²⁴, ואותה המסקנה עולה גם מתעודה מכלת²⁵. תעודה אחרת מכלת²⁶ מעידה, שצבא אשורי חנה גם במקומות ששימשו תחנות-מעבר של עצים כרותים, שהועברו מהר הלבנון לחוף הים. מן המכתב האחרון גם עולה, שתנאי-הוואסאליות המשתקפים בחוזה שבין אסרהדון לבעל שורשיהם נעוצים בראשית השתלטותה של אשור על סוריה והחוף הפיניקי. פקיד אשורי בשם קדרי-אשור-למר, המופקד על ממלכת צור, מדווח לתגלת-פלאסר הג' או לסרגון הב', כיצד הסדיר עם אנשי צור את ענייני העצים: כריתתם בהר הלבנון, הבאתם למחסנים ושיווקם בדרך הים. להסדר זה הגיע לאחר התנגשות בין אנשי צור וצידון לבין יחידה מחיל-המצב האשורי. לפי ההסדר רשאים אנשי צור לעלות בהר הלבנון ולרדת

22. בורגר, עמ' 107—109.

23. תואר הפקיד הוא *qēpu*, שפירושו נציב. משגית וכו'. ראה לאתרונה: B. Landsberger, *Die Briefe des Bischofs von Esagila an König Asarhaddon*, Amsterdam 1965, p. 30: "einem direkt dem König unterstellten Aufsichtsführer"

24. *RCAE*, I, p. 175; מסופר כאן על שני קצינים מחיל-המצב האשורי בצידון, שהיה עליהם להתייצב בכלח לפני יורשי-העצר סנחריב, אולם לא הגיעו, מאחר שהתעכבו ללא רשות בניגוה.

25. *Saggs, Iraq*, XVII, 1955, pp. 130—131, ND 2686.

26. *Ibid.*, pp. 127—130, ND 27115.

בלכיש, שהרי מדיניות האשורים בדרומה של ארץ־ישראל, שמגמתה היתה לפייס את ממלכות הפלשתים על חשבונה של יהודה, הבטיחה את נאמנותה של יחידת פלשתים. משום חיזוק לדעה זו אפשר למצוא בעובדה, כי לעתים שיבשו הסופרים האשוריים את הכתיב של שמות מקומות בפרובינציות מרוחקות.

ב. חיל-מצב אשורי בארץ ואסאלית

אין להתפלא על העובדה, כי בכתובות הממלכתיות האשוריות אין זכר לחיל-מצב אשורי שחנה ביהודה אחרי שנת 701. דואליום זה בשלטון, היינו, מלך ואסאלי בהשגחת חיל-מצב אשורי שהופקד באחת מערי, ידוע גם מארצות אחרות. אבל רק במקרה אחד — שעבוד מצרים בידי אסרחדון בשנת 671 — מונות הכתובות האשוריות גם פרט זה ביחסים שבין אשור למצרים הכבושה (וראה להלן). לעומת זאת אפשר ללמוד על דואליום שלטוני בממלכות ואסאליות מתוך כתובות ממלכתיות מאוחרות יותר, או מתוך תעודות־מינהל. אלט, שניתח את התעודות האשוריות על אשדוד, הגיע לידי המסקנה, כי ליד מלוכה מקומית היתה בה נציבות משנת 712 ואילך¹⁸. לדעת סגס היה בימי סרגון¹⁹ ממשל דומה גם בממלכת קוה. תדמור הסיק ממקרים אלה, ששיטת־ממשל זו היתה נהוגה במיוחד באזורי־גבול רגישים²⁰. נסקור עתה דוגמאות נוספות של שיטה זו, כדי לעמוד על תפוצתה.

ממלכת צור

מאז שנת 738²¹, במשך מאה שנה, בקירוב, היה מלך צור ואסאל של אשור. עובדה זו נזכרת במרבית הכתובות הממלכתיות מתקופה זו, אך באף אחת

F. M. T. : עמארנה הכתיב הוא *la-ki-ša* או *la-ki-si* על זיהוי לקש עם לכיש ראה גם : de Liagre Böhl, *Das Zeitalter der Sargoniden, Opera Minora*, Groningen 1951, p. 391

A. Alt, *Die territorialgeschichtliche Bedeutung von Sancheribs Eingriff*. 18

H. Tadmor, : על תאריך המאורע הזה ראה : in *Palästina, KS, II*, pp. 246–247
JCS, XII, 1958, pp. 79 ff.

H. W. F. Saggs, *Iraq, XX*, 1958, pp. 205–206. 19

20. תדמור, עמ' 275.

21. רוסט, עמ' 26, שורה 151. על זמנו של מאורע זה ראה : ח. תדמור, עזריהו מלך־

יהודה בכתובות אשור, בימי בית ראשון, ירושלים תשכ"ב, עמ' 172–179.

מהן לא נזכר פיקוח של נציב אשורי על מלך צור. אבל בחוזה (כנראה משנת 677/6) בין אסרחדון ובין בעל, מלך צור²², נאמר במפורש: "[...] הנציב²³ שמינתי עליך... [של]ך זקני ארצך במועצה...". (אחור, שורות 6—7); "[...] את דבר] פיו בל תשמע בלי [הנציב (?)]. וגם איגרת שאני שולח לך בלי הנציב אל תפתח, ואם הנציב אינו קרוב — חכה לו, אתה תפתח (כאשר יבוא)" (שורות 12—14). בהמשך הדברים נזכרות בעיות כלכליות הנוגעות בשתי הארצות. בין היתר מתיר החוזה לאגיותיו של בעל לעגון בכל נמלי מלך אשור, ובפרט בעכו, בדור ובנמלי פלשת. כן מותר לאנשיו לנוע בכל הדרכים שלאורך חוף הים, ובמיוחד "בגבל, בלבנון ובערים שבהרים" (שורות 12—18). מאחר שהנציב התערב בעניינים שונים ומגוונים, יש להניח, שהקים את מטהו בקירבת מקום-מושבו של מלך צור. מכל-מקום, מתעודות אחרות עולה, כי בממלכת צור חנה חיל-מצב אשורי. לפי תעודה מס' 175 מאוסף הארפר היה בצידון חיל-מצב אשורי בימי סרגון²⁴, ואותה המסקנה עולה גם מתעודה מכלח²⁵. תעודה אחרת מכלח²⁶ מעידה, שצבא אשורי חנה גם במקומות ששימשו תחנות-מעבר של עצים כרותים. שהועברו מהר הלבנון לחוף הים. מן המכתב האחרון גם עולה, שתנאי-הוואסאליות המשתקפים בחוזה שבין אסרחדון לבעל שורשיהם נעוצים בראשית השתלטותה של אשור על סוריה והחוף הפיניקי. פקיד אשורי בשם קדר-אשור-למר, המופקד על ממלכת צור, מדווח לתגלת-פלאסר הג' או לסרגון הב', כיצד הסדיר עם אנשי צור את ענייני העצים: כריתתם בהר הלבנון, הבאתם למחסנים ושיווקם בדרך הים. להסדר זה הגיע לאחר התנגשות בין אנשי צור וצידון לבין יחידה מחיל-המצב האשורי. לפי ההסדר רשאים אנשי צור לעלות בהר הלבנון ולרדת

22. בורגר, עמ' 107—109.

23. תואר הפקיד הוא *qēpu*, שפירושו נציב, משגיח וכו'. ראה לאחרונה: B. Landsberger, *Die Briefe des Bischofs von Esagila an König Asarhaddon*, Amsterdam 1965, p. 30: "einem direkt dem König unterstellten Aufsichtsführer"

24. *RCAE*, I, p. 175; מסופר כאן על שני קצינים מחיל-המצב האשורי בצידון,

שהיה עליהם להתייצב בכלח לפני יורש-העצר סנחריב, אולם לא הגיעו, מאחר שהתעכבו ללא רשות בנינוה.

25. *Saggs, Iraq*, XVII, 1955, pp. 130—131, ND 2686.

26. *Ibid.*, pp. 127—130, ND 27115.

בו כחפצם (שורות 8—9), לכרות עצים ולשווקם; "אבל למצרים ולפלשתים אל תתנו" (שורות 26—27).

העניינים המשפטיים והפוליטיים שבמכתב זה, המקבילים לאלה שבחווה בין אסרחדון לבעל, מעלים את ההשערה, כי המכתב משקף הנאים משפטיים מוגדרים, שהיו מקובלים כבר בימים ההם. לאור הידוע לנו על שמרנותן הרבה של ארצות המזרח הקדום בניסוח חוזים מדיניים, ייתכן, שהחווה בין אסרחדון לבעל מושתת על גוסה קדום יותר, שעוצב עוד בראשית ההיגמוניה האשורית בחוף הפיניקי, בימי תגלת-פלאסר הג'. כבר אז היה עיקר החווה פיקוח אשורי ישיר על ממלכת צור, ובמיוחד על מדיניות-החוץ שלה ועל סחר-העצים עם שכנותיה.

מ ל י ד

תפקיד דומה לזה של לכיש בממלכת יהודה מילאה, כנראה, העיר תוגרמה בממלכת מליד שבאסיה הקטנה. לדעת לאנדסברגר היתה בממלכה זו נציבות אשורית, ליד המלוכה המקומית, עוד מימי כיבושיו של שלמנאסר הה'.²⁷ בשנת 712 הכניע סרגון את מליד, הפך אותה לפחווה והציב חיל-מצב אשורי גדול בתוגרמה, שהיתה מקום איסטראטגי חשוב ומרכז מסחרי קדום בגבולה המזרחי.²⁸ אולם בשנת 695 עלה סנחריב על תוגרמה, "עיר עבדותו" של המלך גַרְדִּי.²⁹ גם אם שמה של מליד אינו נזכר בכתובות סנחריב, הרי דומה שתוגרמה היתה חלק של יחידה מדינית גדולה יותר, שכן מעולם לא היתה מלוכה בפני עצמה. הכינוי הבלתי-שיגרתי "עיר עבדותו"³⁰ מעיד אולי, כי גרד היה ואסאל, וכי לתוגרמה היתה זיקה למלך אשור באמצעות קציני

27. B. Landsberger, *Sam'al*, Ankara 1948, p. 79, n. 208.

28. וינקלר, עמ' 30, שורות 178—191 (כתובת-האגאלים); עמ' 112, שורות 78—83.

E. Bilgiç, *Die Ortsnamen der Kappadokischen Urkunden*, *AfO*, XV, 1945—1951, pp. 29—30; J. Garstang &

O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959, p. 47.

29. זמן המסע נקבע על-פי האפונים של שנת 695; ראה: לאקנביל, עמ' 62—63.

סור V, שורות 1—22. ראה מהדורה חדשה: R. Borger, *Babylonisch-assyrische Lesestücke*, Roma 1963, Fasc. II, p. 73, Col. V, ll. 29—43.

של סנחריב שפרסם היידל: A. Heidel, *Sumer*, IX, 1953, p. 251, Col. V, ll. 32—33; Fasc. III, 30. Borger, *op. cit.* (n. 29), Col. V, l. 32.

למעמדה המדיני של יהודה לאחר כיבוש לכיש בידי סנהריב

האימפריה וחיליה שחננו במקום. ואכן, לפי הכרוניקות היתה מליד מלוכה בימי אסרחדון³¹.

א ל פ

באותה השיטה נהגו האשורים גם במזרח. מלך ארץ אלפ (ממלכה בהרי זאגרוס, בגבול בין עילם למדי³²) נמנה עם שליטי איזור-הספר המזרחי של האימפריה שחוויהם עם אסרחדון הגיעו לידינו³³. אולם אין בחוזה עם מלך אלפ כל זכר לחיל-מצב אשורי באלפ, ועובדה זו עולה מן הכתובות רק בעקיפין. ברור, כי מימי סרגון עד ימי אסרחדון שלט בארץ זו בית-מלוכה מקומי, אף-על-פי שבעיר מַרְבֶּשֶׁת, עיר-מבצר חשובה שחלשה על הגבול עם עילם, הנה באותו הזמן, לפחות בימי סרגון, חיל-מצב אשורי³⁴. לפנינו אפוא עדות נוספת על שיטת האשורים להציב חיל-מצב במקום איסטראטגי חשוב בארץ ואסאלית, כדי לפקח על מדיניות-החוץ של ארץ זו.

ג. מעמדם של נכה הא', מלך סאיס,
ושל מנשה, מלך יהודה

המקרה היחיד שהכתובות המלכותיות האשוריות מספרות על מינוי פקידים אשוריים ליד מלכים ואסאליים הוא תיאור המינהל במצרים לאחר שכבש

31. כרוניקון בבלי וכרוניקון אסרחדון לשנת 675/4. ראה: בורגר, עמ' 123 ;
B. Landsberger & T. Bauer, *ZA*, NS III, 1927, p. 77; *ANET*, p. 302
32. F. W. König, *Reallexikon der Assyriologie*, II, Leipzig 1938, p. 357; ;
Saggs, Iraq, XX, p. 210, n. 9
33. D. J. Wiseman, *The Vassal-Treaties of Esarhaddon, Iraq*, XX, 1958, p. 82

34. סרגון משבח בכתובותיו את נאמנותו של דֶלֶת, מלך אלפ. אבל ממכתב מכלח (Saggs, *Iraq*, XX, p. 191, ND 2655, II. 1-5) עולה, כי אל "נאמנות" זו נתלוה פיקוח אשורי, שאף הטיל מעצרי-בית על דלת כאשר התממה בהעלאת מס; והשווה דיונו של סגס ביהסים בין דלת לסרגון (שם, עמ' 209-210). בשנת 709 הציב סרגון בעיר מַרְבֶּשֶׁת חיל-מצב אשורי. כעדות האנאליים (וינקלר, עמ' 68, שורות 402-414). עם זאת ברור, הן על-פי כתובת זו, הן על-פי פעולותיו של סנהריב באלפ (לאקנביל, עמ' 59, מנסרת-בלינו, שורות 29-30; עמ' 28, מנסרת-שיקאגו, טור 10, שורות 10-22; עמ' 68, כתובת-הפר מנינוזה, שורות 13-14) והן על-פי החוזה בין אסרחדון ובין מלכה, כי בממלכה זו הוסיף לשלוט בית-מלוכה מקומי.

אותה אסרחדון בשנת 671. באסטילה מזינג'ירלי, המוקדשת לתיאור הכנעתה של מצרים³⁵, נאמר:

את שורש כוש מארץ מצרים עקרת. אף אחד לא השארתי בקרבה כדי להללני. על מצרים כולה מלכים³⁶, פחות, סוכנים, מנהלי נמלים, משגיחים ומפקדים³⁷ מיניתי. קרבן ומנחה לאשור ולאליהם הגדולים אדוני קבעתי לתמיד. מס ומנחה אדנותי מדי שנה בשנה, לא ייפסק, עליהם הטלתי.

כן נתן אסרחדון שמות אשוריים לערים מצריות³⁸. כשם שנהגו לעתים האשורים להושיב גולים בארצות ואסאליות, כן עשו במצרים. אשורבניפל, למשל, הושיב במצרים גולים מן העיר כַּרְבַּת אשר בגבול שבין בבל לעילם. על-פי הכרוניקון הבבלי כבש אשורבניפל את כרבת בשנת־מלכותו הראשונה (שנת 668), שנה לפני מסעו הראשון למצרים³⁹. מטרתו של ארגון זה היתה להנציח את פיצולה המדיני של מצרים התחתונה לעשרים בתי־מלוכה⁴⁰

35. בורגר, עמ' 96—100; L. Oppenheim, *ANET*, p. 293.

36. בפי אסרחדון ואשורבניפל מכונים נסיכי הדלתה "מלכים" (*šarrāni meš*), מה שאין כן בתעודות המצריות המעטות מתקופה זו שיש בידנו, שבהן נסיכים אלה אינם מכונים בתואר מלכותי. ראה: Helene von Zeissl, *Äthiopien und Assyryer in Ägypten, Ägyptologische Forschungen*, XIV, 1955, p. 56.

37. התרגומים השונים למונחים *qēpu* ו־*šaknu, bēl-paḫāti* שרירותיים למדי. שלושת המונחים אינם מציינים אלא את תפקידי השונים של אדם אחד ויחיד: ראש המינהל באזור מסוים, היינו, "נציב", ואין חימה אפוא, כי בכחובות שונות מוכתרים אותם האנשים בתארים שונים. וראה דיון בתארים השונים: שטרק, עמ' 547, 599; E. G. Klauer, *Assyrisches Beamtentum nach den Briefen der Sargonidenzeit*, Leipzig 1910, pp. 26—27, 100; B. Landsberger, *op. cit.* (supra, n. 23), p. 30 *HWb*, p. 451 = *luráb-kāri* מנהל במל, הממונה על ניהול ענייני כלכלה; ראה: Th. Bauer, Ein Erstbericht Assarhadons, *ZA*, NS VI, 1931, p. 250, n. 2.

38. בורגר, עמ' 94, שורה 25; שטרק, עמ' 154, Cylinder E, שורות 14—16; עמ' K 3038, 216.

39. שטרק, עמ' 98, טור VII, שורות 5—15. על זמן כיבושה של כרבת ראה: F. Delitzsch, *Die babylonische Chronik*, Leipzig 1906, Col. IV, l. 37.

40. von Zeissl, *op. cit.* (n. 36), p. 9. פון צייול הגיעה לידי המסקנה, שרשימת בתי־המלוכה של מצרים התחתונה שבמצבת־הנצחון של פֶּאֶנֶכ (שנת 720, בערך; (J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, IV, London 1907, §§ 817—883

ולהטיל עליהם פיקוח אשורי ישיר. ואמנם ידעו האשורים את אשר עשו, שכן מטעמים פוליטיים ותרבותיים נטו נסיכי הדלתה לצדו של תרתקה, מלך כוש, שבעזרתו קיוו לגרש את האשורים ממצרים.

בכתובות אשורבניפל מתואר אחד מנסיונות־המרידה של כמה נסיכים מצריים⁴¹: מלך מוף וסאים, נכה, ושני מלכים אחרים ביקשו לפרוק את עולה של אשור, ולשם כך שלחו איגרות לתרתקה. אך השליחים נתפשו על־ידי קציני מלך אשור והקשר נתגלה. שלושת המלכים־הקושרים הובאו באויקים לפני אשורבניפל בנינווה. לא נאמר בכתובות, מה היה גורלם של שני הנסיכים האחרים, אולם את נכה חנן אשורבניפל זכרת עמו ברית ואסאלית חדשה. לאחר שהעניק לו סמלי כבוד ושלטון, מרכבות, סוסים ופרדות, החזיר אותו למקום מלכותו, בליווי קצינים אשוריים "לעזרתו"⁴². ואשורבניפל מסכם: "טובות רבות יותר מאבי יוצרי הענקתי לו". נוסף על כך הגדיל את תחום השפעתו, מאחר שעל העיר תְּחֶחְרַב, היא אתריביס של המקורות היווניים, המליך את פְּשְׁמֶלֶךְ, הלוא הוא פסמטיך הא'.

הסיפור על הבאת נכה הכבול לפני מלך אשור והשבתו על כנו דומה להפליא לסיפור שבספר דברי־הימים ב' (לג, י—יח) על הגליית מנשה בכלה ושיבתו לירושלים, סיפור שנדחה על־ידי רבים כבלתי־היסטורי⁴³. הכרוניסטן

אינה שונה כמעט מרשימת מלכי מצרים מימי אשורבניפל (שטרק, עמ' 10, שורות 90—110).

41. שטרק, עמ' 158—164 (K 228 + 2675). שורות 33—65. כתובת זו היא המקור העתיק והאותנטי ביותר למסעות אשורבניפל למצרים; ראה: שטרק, עמ' 100—101—102—103; מקור נוסף ראה: מנסרת־ראסאם, טור 1, שורה 18, עד טור 11, שורה 19. קשר זה תוכנן, כנראה, בין מסעו הראשון של אשורבניפל למצרים (שנת 667) למסעו השני (שנת 664/3); וראה: von Zeissl, pp. 34—44.

42. *kitru*; זהו מונח מדיני ניאוא־אשורי, המגדיר את האספקטים הצבאיים ביחסים שבין מלך אשור למלכים ואסאליים; הוראתו: עזרה, תמיכה, עזרה צבאית. בעל־ברית. ראה: *HWb*, p. 494; והשווה: D. J. Wiseman, *Iraq*, XX, 1958, p. 10.

43. חוקרים רבים רואים בסיפור הזה דרש היסטורי בלבד. ואלה נימוקיהם: (א) הסיפור אינו בא אלא להסביר כיצד קרה, שמלך חוטא זה ישב על כיסאו ימים רבים יותר מכל מלך אחר — 55 שנה. (ב) הבאתו "בכלה" מעידה, שהסיפור חובר בימי גלות בבל, שהרי אסרחדון ואשורבניפל, בני זמנו של מנשה, מלכו בכלח ובנינווה. (ג) בעל דברי־הימים היה חסיד קיצוני של בית־דוד, ומאחר שלא העלה על הדעת, כי אחד ממלכי שושלת זו יהיה כולו חוטא — עשה את מנשה לחוזר בתשובה.

חוזר כאן על תיאור חטאיו של מנשה שבספר מלכים, והוא מוסיף:

ויבא ה' עליהם את־שרי הצבא אשר למלך אשור וילכדו את מנשה בתחיים ויאסרוהו בנחשתים ויוליכוהו בבלה. וכהצר לו חלה את פני ה' אלהיו ויכנע מאד מלפני אלהי אבותיו. ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחנונו וישיבהו ירושלם למלכותו וידע מנשה כי ה' הוא האלהים. ואחרי־כן בנה חומה חיצונה לעיר־דוד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים וסבב לעפל ויגביהה מאד וישם שרי־חיל בכל־הערים הבצרות ביהודה.

בהמשך דבריו מתאר הכרוניסטן את טיהור הפולחן בידי מנשה. על־אף תפיסתו ההיסטוריוסופית המיוחדת אין הוא מסתיר את הרקע ההיסטורי הממשי לסיפורו. ואכן, יש דמיון רב בין שני הסיפורים — ברקע ההיסטורי, בתיאור המאורעות ואף במינוח:

א. בגלל הצבא והנציבים האשוריים שהגנו בארצו לא יכול היה נכה לפרוק את עולם בכוחות עצמו, ולכן ניסה לזכות בתמיכתו של תרחקה, מתחרהו של אשורבניפל על השלטון במצרים. סבורים אנו, כי בדה"ב לג, יא, משתקפת פעולה דומה של מנשה, שנים מספר מאוחר יותר⁴⁴, שכן גם הוא לא יכול היה לגרש את האשורים ללא עזרה מבחוץ. לו רצה המקרא לתאר מרד של ממש, היה נוקט לשון אחרת. התקוממות מלכי ישראל ויהודה הואסאליים נגד מלכי אשור או בבל על־פי־רוב מוגדרת במקרא במונח "מרד", כמו

44. מנשה (698—642) היה בן־זמנם של סנחריב (705—681), אסרחדון (681—669) ואשורבניפל (669—627). לא ייתכן, שהסיפור שבדבריי־הימים התרחש בימי סנחריב, מאחר שמלך זה מעולם לא שהה בבל, מקום התרחשות המאורע. בעקבות חוקרים רבים (ראה: אנציקלופדיה מקראית, ה, עמ' 47) אני נוטה לייחס מאורע זה לימי אשורבניפל, לשנים שבין 648, שנת כיבוש בבל, לבין 642, שנת מותו של מנשה. שאם־לא־כן קשה להבין את מיעוט השפעתם של התיקונים שהכניס בפולחן לאחר שובו מבבל — שהרי כבר בנו, אמון, החזיר את הפולחנים שביטל מנשה (דה"ב לג, כב—כג). על משמעותו הפוליטית של מעשה אמון ראה: א. מלמט, הרקע ההיסטורי של רצה אמון מלך יהודה, תרביץ, כא, תש"י, עמ' 126—128. ואין להתפלא על הדבר, שהרי ברוב שנות מלכותו, במשך 55 שנה כמעט, היה מנשה מלכה של ממלכה חלשה ביותר בפיקוח אשור, ורק בסוף ימיו, הודות לשינוי במצב הגיאופוליטי, זכה להתחזקות מדינית וצבאית, שאיפשרה לו לעשות לטיהור הפולחן מהשפעות זרות. מוכן, כי השנים הרבות של הצפת הארץ בפולחנים זרים ביטלו בזכרון ההיסטורי את מעשיו החיוביים של מנשה, וכי בהיסטוריוגרפיה המקראית בזכרים בעיקר חטאיו.

למעמדה המדיני של יהודה לאחר כיבוש לכיש בידי סנחריב

מרידותיהם של חזקיהו (מל"ב יח, ז), יהויקים (מל"ב כד, א) וצדקיהו (מל"ב כד, כ = דה"ב לו, יג). המקרא מספר על הרשע בן אלה, שסירב להעלות את מנחתו השנתית (מל"ב יז, ד), סירוב שהיה מסממניו המובהקים של מרד ואסאל באדוניו. על-פי תיאור המקרא מגיבים מלכי אשור ובבל על פעולות מסוג זה במסע-עונשין שהם עצמם עומדים בראשו או בפעולת-עונשין של צבא בעלי-כריתם. לכל אלה אין זכר בסיפור על מנשה. על-אף הפירוש הדתי שנתן ההיסטוריוגראף המקראי למאורע זה מותר להניח, שגם מנשה נתפס בנסינו למצוא תמיכה אצל שכנותיו, כדי לפרוק את עול אשור. מכל-מקום, אין בידנו שום תעודה הרומזת, כי בתקופה זו ערך הצבא האשורי מסע נגד ארץ יהודה.⁴⁵

ב. שני הסיפורים, המתארים מאורעות שביניהם מפריד, כנראה, זמן קצר, משקפים את מדיניותו של אשורבניפל באזורים מרוחקים, שבהם היתה תסיסה נגד שלטון אשור, תסיסה שנתמכה על-ידי הממלכות שהתחרו באשור. מלך אשור התייחס אל מנשה כפי שהתייחס אל נכה, שהיה ואסאל בחסות נציבים וחילות-מצב אשוריים. לא זו בלבד שחנן את שניהם ותחזירם לארצם, אלא אף חיזק את שלטונם. במצרים הרחיב את תחום שלטונו של בית-המלוכה של סאיס, בהעניקו לפסמטיך, בן נכה, את המלוכה על העיר תַתְחַרְבַּ, ובכך יצר בסיס ממשי לנאמנותו של בית-המלוכה החשוב ביותר בקרב נסיכי הדלתה. ואמנם, כאשר יורשו של תרחקה, תַנְדַּמְנֵ (הוא תנתמון), שוב עלה בשנת 663 על מצרים התחתונה וכבש את מופ, שמרו נסיכי הדלתה אמונים לאשור, ונדמה, שנכה אף מצא את מותו בקרב עם תנתמון.⁴⁶

תמקרא אינו מוסר, מה היו הסיבות למאסרו של מנשה ולהתפתחות

45. המסע האשורי האחרון לארץ-ישראל נערך בשנת 640, אחרי מות מנשה (שטרק, עמ' CCCCLXI; עמ' 80, שורות 115—128). המסעות האחרים שבהם הגיעו האשורים לגבולות הארץ נערכו לפני שנת 648. גם אם צודק תדמור (אנציקלופדיה מקראית, ה, טור 109) בהנחתו, שהמסע האמור נערך בשנת 643, הרי אין כל רמז למסע כלשהו שערך אשורבניפל ליהודה בשנת-חייו האחרונה של מנשה.

46. את ההשערה בדבר מותו של נכה הא' העלה לראשונה אדוארד מאייר: Ed. Meyer, *Geschichte des Alten Ägyptens*, Berlin 1887, p. 353, וואת על-סמך סיפורו של הירודוטוס (ב, 152), שלפיו מצא נכה את מותו במלחמתו עם מלך כוש, ועל-סמך דברי מאייתו, המספר, שנכה נפטר בשנה שבה ערך תנתמון את מסעו נגד מצרים התחתונה.

ביהודה לאחר ששב לירושלים. אבל גורל מלך יהודה היה דומה לגורלו של מלך סאס. יש סבורים, כי הסיפור בדברי־הימים משקף מאורע מימי המרד של שִׁמְשֵׁם־אֶפְנָן הבבלי בשנים 652—648⁴⁷. גילוי הקשר שקשר מנשה אירע אפוא זמן קצר לפני כיבוש בבל, או אף אחר־כך, שכן גאמר במפורש, שמנשה הובל בבלה. אשורבניפל יכול היה להימצא בבבל רק אחרי שכבשה ושלט בה. בצורה דומה נהג סרגון בשנת 710, כאשר קיבל בבבל הכבושה את מנחתם של נסיכי יַדְבָּנָה, היא קפריסין⁴⁸. אם אמנם נכונה הנחה כרונולוגית זו, הרי נזקק אשורבניפל בפרק־זמן קצר לאותה המדיניות בשתי ארצות, במצרים ובארץ־ישראל הדרומית, ובשתיהן היתה למדיניותו זו תוצאה דומה. במצרים התחזק בית־המלוכה של סאס ביזמת אשור ובחסותה, וכך נוצר הכוח שירש את שלטון אשור במצרים⁴⁹. החניגה שחנן, כנראה, אשורבניפל את מנשה והאדרת מעמדו של מלך יהודה מקורן ברות המרד שהוסיפה לנשוב בדרום בבל בקרב שבטי הארמים והכשדים ובקרב שבטי ערב, בעידודה של ממלכת עילם. רוח זו שככה רק בשנת 640, עם חורבנה של שושן⁵⁰. הצורך בבעל־ברית נאמן בדרומה של ארץ־ישראל אף גבר לאחר שמצרים נעשתה לממלכה עצמאית, והחלה שוב לטפח את שאיפותיה המסורתיות להשתלט על פלשת.

R. Kittel, *Geschichte des Volkes Israel*, II³, Gotha 1917, p. 582, n. 4; 47
F. Kugler, *Von Moses bis Paulus*, Münster i. W. 1922, p. 280; W. Rudolph, *Chronikbücher*, Tübingen 1955, pp. 315—317; E. L. Ehrlich, *Der Aufenthalt des Königs Manasse in Babylonien*, *Theologische Zeitung*, XXI, 1965, pp. 282—286

48. ראה מנסרת סרגון מכלה : C. J. Gadd, *Iraq*, XVI, 1954, p. 19, ll. 31—37
והכתובות במהדורת וינקלר : עמ' 180, שורות 28—42; עמ' 64, שורות 383—388; עמ' 126, שורות 145—149.

49. על שחרור מצרים בידי פסמטיך ראה : שטרק, עמ' 22, שורות 95—100; עמ' 116, שורות 13—21. מאורע זה התרחש בשנת 556/5, בערך. אשורבניפל מוסר, כי בעת השתלטותו על מצרים שלח גיגס, מלך לוד, לוחמים מאיוניה ומקאריה אל פסמטיך. בסיפורו של הירודוטוס על השתלטותו של פסמטיך על מצרים משתקפת מסורת מצרית פנימית על המאבק בין נסיכי הדלתה אחרי שנסוגו האשורים (הירודוטוס, ב, 147—152).

50. שטרק, עמ' CCLXXXIV—CCLXXXIII. התסיסה ברחבי האימפריה הצמיחה ביהודה תנועה פוליטית, שהביאה לרצח אמון בידי שריו; ראה : א. מלמט, תרביץ, כא, תשי"ג, עמ' 126—128.

דבר זה משתקף יפה בסיפורו של הירודוטוס (ב, 154) על המצור הממושך ששם פסמטיך על אשדוד. זו הסיבה, שדווקא בסוף ימי שלטונו הארוכים עלה בידי מנשה לחזק את כוחו בחסותה של אשור, כמתואר בספר דברי הימים.

כך אירע, שעם תום שלטונה של אשור (על תהליך היעלמו של שלטון זה אין אנו יודעים דבר) היתה ממלכת יהודה הכוח החזק ביותר בארץ־ישראל. על רקע זה אפשר להבין את התפשטותה הטריטוריאלית של יהודה בימי יאשיהו, נכדו של מנשה, על שטחה של פחוות שומרון, ואולי אף מעבר למגידו (מל"ב כג, טו—כ, כט; דה"ב לד, ו—ז, כב), וחדירתה מערבה, לצפון פלשת, אל תחום הממלכות הפלשתיות, עד שפת הים⁵¹.

הדמיון הרב שבין יחסה של אשור ליהודה בימי מנשה ובין יחסה לבית־המלוכה של סאס מובן יותר לאור סברתנו, כי בלכיש — כמו בנסיכויות המצריות — חנה חיל־מצב אשורי, שתפקידו היה להבטיח את נאמנותו של המלך הוואסאל. לכיש נבחרה למטרה זו מפאת מצבה האיסטראטגי, כי ממנה אפשר היה להשגיח על מלך יהודה ועל קשריו עם הממלכות הריבוניות שממערב ומדרום, ובמיוחד מצרים. אותה השיטה נקטו האשורים בבחרם את תוגרמה, בגבול שבין מליד לתבל, ואת מַרְבֶּשֶׁת, מבצר שגיאי בגבול שבין אלף ובין עילם. ייתכן, כי בימי המלך אַנְאֵל הניעו שיקולים דומים את תגלת־פלאסר הג' להציב חיל־מצב בעיר רבלה שבארץ חמת, כפי שאפשר להסיק אולי מאחד ממכתבי כלח⁵².

51. על כך יעידו קודם־כול הממצאים ביבנהיים; ראה: י. גוה, כתובות עבריות במצדה־חשביהו, ידיעות, כה, תשכ"ה, עמ' 119—120. על־סמך אבגיי־משקל עבריות מגזר מן השליש האחרון של המאה ה' שיער ב. מור, כי בימים ההם היתה גם עיר זו תחת שלטון יהודה; וראה השערתו זו של מור אצל ידן: Y. Yadin, Ancient Judaean Weights and the Date of the Samaria Ostraca, *Scripta Hierosolymica*, VIII, Jerusalem 1961, p. 12, n. 23. לאותה המסקנה הגיע גם לאנס, על־סמך טביות־החותם "למלך" בעלות שתי הכנפיים שנמצאו בגזר; ראה: H. D. Lance, Gezer in the Land and in History, *BAR.*, XXX, 1967, pp. 45—46.

52. המכתב נשלח על־ידי מפקד חיל־המצב האשורי בעיר רבלה שבארץ חמת. בדברו על עניינים הקשורים בכוח האשורי ברבלה, הוא מוכיח את *Ma-i-ni-ilu*. לדאבוננו שורות אלה משובשות, ולכן אין לדעת, מה היה חלקו של איש זה במאורעות הנזכרים במכתב. סגס (שם, שם, עמ' 71) נוטה לזהות אותו עם *e-ni-ilu*, מלך חמת, שהיה ואסאל של תגלת־פלאסר הג' בשנת

העובדה, כי בלכיש חנה חיל-מצב אשורי, יש בה אולי כדי להסביר את דלותה החומרית של העיר ואת מיעוט האוכלוסין בה בשלב הקדום של שכבה ב' ואת ההשפעה האשורית על הארכיטקטורה של השערים ועל יתר ביצורי העיר.⁵³ עם זאת מאירה סברתנו זו באור חדש את כניעותו הממושכת של מנשה,⁵⁴ על התוצאות הדתיות והתרבותיות שנבעו ממנה.⁵⁵

לאחר שנמסרו הדברים לדפוס הסב פרופ' ב. מזר את תשומת-לבי לממצאיה של הגב' קניון, המעידים, כי במאה ה'ו' אמנם הוסף רובע-מגורים מוקף-חומה ממערב לעיר-דוד ולעופל; ראה: Kathleen M. Kenyon, *PEQ*, 93, 1963, pp. 10-11; 96. במקביל הגיע עתה גם פוגט לאותה המסקנה; עיין: E. Vogt, *Das Wachstum des alten Jerusalem*, *Biblica*, XLVIII, 1967, pp. 340-344

738 (רוסט, עמ' 26, אנאליים, שורה 151). אם אמנם נכונה סברתו של סגס, הרי בין שנת 738 לשנת 720, שנת סיפוחה של חמת לאשור כפחוזה, היה חיל-מצב אשורי ליד בית-המלוכה המקומי. על זיהויה של רבלה עם הכפר רבלה שעל גדות האורונת, 30 ק"מ מדרום-מערב לחומס, ראה: ב. מייזלר (מנר), מחקרים טופוגרפיים, ה: לבא חמת וגבולה הצפוני של ארץ כנען, ידיעות, יב, תש"ו, עמ' 108.

O. Tufnell, *Lachish*, III, pp. 56 f. 53

54. מלבד העדויות שבמקרא על שעבודו של מנשה לאשור יש בידנו גם תעודות אשוריות: בורגר, עמ' 60, שורה 55; שטרק, עמ' 139, שורה 25. גם מכתב מס' 632 מאוסף הארפר מעיד, כי יהודה העלתה מנחה לאשור וכי פקדה אותה חולשה כלכלית. ראה דיון בתעודה: R. H. Pfeiffer, *State Letters of*; כן ראה: *RCAE*, III, p. 208; *JBL*, *Judah's Tribute to Assyria*, New Haven 1935, No. 96; *idem*, *JBL*, XLVII, 1928, p. 185

55. אני מודה בזה לפרופ' א. מלמט על העזרה הרבה שהושיט לי בעת הכנת מאמר זה.